

УДК 347.131

НЕДІЙСНІСТЬ У ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА: ОКРЕМІ ПРОЯВИ

В. І. КРАТ,

канд. юрид. наук, доц.,
доцент кафедри цивільного права № 1,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Стаття присвячена окремим проявам недійсності в процедурі банкрутства. Проаналізовано недійсність правочинів боржника, актів, прийнятих у процедурі розпорядження майном стосовно зміни організаційно-правової форми боржника, мирової угоди, спростування майнових дій боржника крізь призму доктрини та практики застосування.

Ключові слова: недійсність, недійсність правочинів, спростування майнових дій, недійсність корпоративних актів.

Недійсність – досить поширене явище в цивільному праві. Аналіз недійсності детермінує потребу з'ясування її проявів у процедурі банкрутства.

Здавна недійсність у сфері банкрутства привертала увагу в доктрині [див. напр., 1–6]. Разом із тим викладення в новій редакції Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [7] (далі – Закон) зумовлює необхідність дослідження недійсності (видів, підстав, суб'єктів, які можуть вимагати її застосування, правових наслідків) у процедурі банкрутства, оскільки в сучасній цивілістичній літературі практично відсутні роботи [8-9], присвячені недійсності в цій сфері.

Емпіричний аналіз даного Закону свідчить, що, зокрема, існує:

1. Недійсність правочинів боржника (ст. 20 Закону).

Конструкція недійсності правочинів боржника «побудована» на врахуванні об'єктивних критеріїв (темпорального та сутнісного) і розрахована на охорону прав та інтересів кредиторів боржника. Адже від них вимагається довести тільки об'єктивно очевидні факти (наприклад, вчинення правочину за рік до порушення провадження і що він опосередковує безоплатне відчуження майна).

Підставою для оспорювання правочинів боржника є:

а) *темпоральний критерій* – тобто вчинення правочинів після порушення справи про банкрутство або протягом одного року, що передувало порушенню справи про банкрутство. Строк в один рік потрібно обчислювати у зворотному порядку починаючи від дати винесення господарським судом ухвали про порушення провадження у справі про банкрутство (ч. 6 ст. 15 Закону). При цьому навряд чи він може бути кваліфікований як позовна давність [9]. Це пов'язано з тим, що позовна давність – це строк захисту, в межах якого особа може звернутися до суду (ст. 256 ЦК України), а проміжок часу в один рік лише «відіграє» допоміжну роль при встановленні правочинів, які можуть обстоюватися в процедурі банкрутства;

б) *сутнісний критерій* – тобто вчинення правочинів, унаслідок яких, зокрема:

- боржник безоплатно здійснив відчуження майна;
- у боржника виникло зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони;
- боржник відмовився від власних майнових вимог;
- боржник до порушення справи про банкрутство взяв на себе зобов'язання, в результаті чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами повністю або частково стало неможливим;
- боржник здійснив відчуження або придбав майно за цінами відповідно нижчими або вищими від ринкових, за умови, що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів;
- боржник взяв на себе заставні зобов'язання для забезпечення виконання грошових вимог.

Суб'єктами, які можуть оспорювати правочини на підставах, визначених в ч. 1 ст. 20 Закону, є *арбітражний керуючий або конкурсний кредитор*. Водночас у численних нормах Закону й іншим суб'єктам надається право

оспорювати правочини боржника:

- розпоряднику майна (ч. 9 ст. 22);
- комітету кредиторів (ч. 8 ст. 26);
- керуючому санацією (ч. 5 ст. 28);
- ліквідатору (ч. 2 ст. 41).

Вочевидь, що підстави, закріплені в ст. 20 Закону, мають застосовуватися і до оспорювання правочинів боржника й іншими суб'єктами (розпорядником майна, керуючим санацією та ін.). Адже протилежний висновок породжував ситуацію правової невизначеності в яких випадках такі суб'єкти можуть вимагати визнання недійсними правочинів боржника.

До правових наслідків недійсності таких правочинів належить обов'язок кредитора повернути в ліквідаційну масу майно, яке він отримав від боржника, а у разі неможливості повернути майно в натурі – відшкодувати його вартість у грошових одиницях за ринковими цінами, що існували на момент здійснення правочину. Кредитор за недійсним правочином (договором) має право вибору: погашення свого боргу в першу чергу в процедурі банкрутства або виконання зобов'язання боржником у натурі після припинення провадження у справі про банкрутство (частини 2 і 3 ст. 20 Закону). При цьому терміном «кредитор» охоплюється контрагент боржника, з яким було вчинено правочин до або після порушення провадження справи про банкрутство (наприклад, покупець або заставодержатель майна боржника).

Правові наслідки недійсності правочинів, які визначені частинами 2 і 3 ст. 20 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» характеризуються такими особливостями:

– *по-перше*, вони є виключенням щодо положень ст. 216 ЦК України, згідно з якою законом можуть бути встановлені *особливі умови застосування наслідків* визначених у ст. 216 ЦК або *особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів*;

– *по-друге*, за загальним правилом, недійсний правочин не створює юридичних наслідків. Натомість при оспорюванні правочинів в процедурі

банкрутства припускається, незважаючи на визнання недійсним правочину недійсним, що він опосередковує існування обов'язку боржника по виконанню зобов'язання у натурі після припинення провадження у справі про банкрутство;

– *по-третє*, ці правові наслідки не завжди допустимі в повній мірі.

Наприклад, боржник за рік до порушення провадження по справі вчиняє договір дарування. Звісно, що правовим наслідком недійсності цього правочину апріорі не може бути виникнення обов'язку по погашенню боргу контрагента боржника;

– *по-четверте*, майно (грошові кошти, майнові права чи окремі речі) мають бути повернуті тільки в ліквідаційну масу, тобто на етапі існування ліквідаційної процедури. У цьому проявляється врахування інтересів учасників цивільного обороту (контрагентів боржника). Оскільки якщо в інших процедурах банкрутства відбудеться задоволення вимог кредиторів боржника, то у контрагентів боржника припиниться обов'язок щодо повернення майна в ліквідаційну масу.

2. Спростування майнових дій боржника (ст. 20 Закону).

Поява «спростування майнових дій боржника» у законодавстві напевно:

а) пов'язується із необхідністю забезпечити для кредиторів більшу варіативність у захисті своїй прав та інтересів в процедурі банкрутства і охопити більшу кількість юридичних актів боржника, які можливо спростувати, враховуючи й майнові дії за правочинами вчиненими раніше річного строку до порушення справи про банкрутство;

б) свідчить про намагання подолати дискусійність кваліфікації виконання як правочину. Але запровадження конструкції «спростування майнових дій боржника» породжує значну кількість проблем теоретичного та прикладного характеру. Перш за все це стосується того, що власне відноситься до майнових дій, які можуть бути спростовані і їх розмежування із правочинами.

Наприклад, в абз. 2 п. 16 Інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону України від

22.12.2011 р. № 4212-VI)» від 28.03.2013 р. № 01-06/606/2013 [10] під майновими діями боржника розуміється виконання боржником зобов'язань за вже укладеним до початку відповідного року правочином (договором) на шкоду власним інтересам або інтересам інших кредиторів. Наведене стосується, зокрема виконання зобов'язання раніше встановленого строку (терміну), відмови від власних майнових вимог, сплати коштів кредитору або прийняття майна в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів до боржника перевищувала вартість майна тощо. Сутнісний аналіз вказаного підходу дозволяє стверджувати, що не всі перелічені випадки можна кваліфікувати як майнові дії, які не відносяться до правочинів. Зокрема, відмова від майнових вимог – це припинення певного суб'єктивного права і в контексті ч. 1 ст. 202 ЦК України являє собою правочин.

До майнових дій, які можуть бути спростовані в процедурі банкрутства, належать такі:

а) що вчинені після порушення справи про банкрутство або протягом одного року, який передував порушенню справи про банкрутство (*темпоральний критерій*);

б) за яких боржник: виконав майнові зобов'язання раніше встановленого строку; оплатив кредитору або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів боржнику перевищувала вартість майна (*сутнісний критерій*).

Право вимагати спростування майнових дій боржника надається таким суб'єктам як *арбітражний керуючий або конкурсний кредитор*.

Правові наслідки спростування майнових дій мають аналогічний характер, як і при недійсності правочину та зводяться до того, що кредитор зобов'язаний повернути в ліквідаційну масу майно, яке він отримав від боржника, а у разі неможливості повернути майно в натурі – відшкодувати його вартість у грошових одиницях за ринковими цінами, що існували на момент вчинення майнової дії. При цьому кредитор за спростованою майновою дією має право вибору: погашення свого боргу в першу чергу в процедурі

банкрутства або виконання зобов'язання боржником у натурі після припинення провадження у справі про банкрутство (ч. 2 та 3 ст. 20 Закону).

3. Недійсність актів, прийнятих у процедурі розпорядження майном стосовно зміни організаційно-правової форми боржника (ч. 9 ст. 22 Закону).

У ч. 9 ст. 22 Закону допускається оспорування актів, що спрямовані на зміну організаційно-правової форми боржника. Тобто оспоруватися має рішення боржника про перетворення юридичної особи, адже саме воно є первісним юридичним фактом в процедурі зміни організаційно-правової форми (ч. 1 ст. 108 ЦК України).

Однак в ч. 5 ст. 22 Закону закріплено, що після призначення розпорядника майна і до припинення процедури розпорядження майном органи управління боржника не мають права без згоди розпорядника майна приймати рішення про *реорганізацію* (злиття, приєднання, поділ, виділення, *перетворення*) і ліквідацію боржника. За такої ситуації навряд чи можна обґрунтувати та пояснити, чому саме відбувається встановлення права оспорювати акт щодо перетворення, і відсутня недійсність корпоративних актів, за наявності яких настають як інші види реорганізації (злиття, приєднання, поділ, виділ), так і ліквідація.

Системне тлумачення ст. 22 Закону дозволяє припустити, що *підставою для недійсності акту* щодо зміни організаційно-правової форми боржника повинна бути *відсутність згоди розпорядника майна*, оскільки саме розпорядник майна повинен здійснювати нагляд та контроль за управлінням і розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження і ефективного використання майнових активів боржника. Як наслідок *суб'єктом*, якому належить право оспорювати акт стосовно зміни організаційно-правової форми боржника, є *розпорядник майна*.

Правові наслідки недійсності актів щодо зміни організаційно-правової форми боржника не визначені в Законі. Ймовірно, що в разі визнання недійсним акту має відбуватися «знищення» юридичного ефекту такого корпоративного акта.

Варто відмітити, що недійсність акта стосовно зміни організаційно-правової форми боржника породжує значну кількість як доктринальних, так і утилітарних проблем, які позбавлені правового регулювання. До таких, зокрема, відноситься: а) вплив оспорювання акта на здійснення інших процедур (санації, мирової угоди та ін.); б) строк оспорювання акта і його взаємозв'язок із строком процедури розпорядження майном (ч. 2 ст. 22 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»); в) правові наслідки недійсності акту в контексті відновлення організаційно-правової форми та взаємодія із іншими юридичними фактами (наприклад, вчиненими правочинами, здійсненим записом в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців).

4. Недійсність мирової угоди (абз. 1 ч. 2 ст. 82 Закону). Мирова угода – не особливий вид чи тип договору [11, с. 66–70]. За своєю сутністю вона є цивільно-правовим правочином і на її характеристику жодним чином не впливає процес оформлення мирової угоди. Це підтверджують й положення ч. 1 ст. 77, абз. 1 ч. 2 ст. 82 Закону, в яких мирова угода розуміється як домовленість і допускається визнання її недійсною через невідповідність цивільному законодавству.

Хоча варто підкреслити, що такий підхід не сприймається беззастережно в судовій практиці. Зокрема, Верховний суд України відзначає, що мирову угоду *не можна розглядати як договір у цивільно-правовому розумінні*, оскільки порядок її укладання та затвердження регламентовано відповідними положеннями ГПК України [12]. Вищий господарський суд України навпаки вказує, що мирова угода одночасно *є і правочином, і судовою процедурою* [13].

Визнання мирової угоди недійсною може відбуватися на *підставах, передбачених цивільним законодавством* (абз. 1 ч. 2 ст. 82 Закону). Підставою для недійсності мирової угоди є її невідповідність цивільному законодавству, що напевне охоплює собою відсилання до ч. 3 ст. 215 ЦК України. У цьому контексті слід зауважити, що в цивільному законодавстві недійсні правочини поділяються на нікчемні та оспорювані. У ст. 82 Закону конструється тільки

оспорюваність мирової угоди. Проте цілком допустимі випадки, за яких матиме місце нікчемність мирової угоди.

Право оспорювати мирову угоду надається *тільки конкурсним кредиторам* (абз. 7 п. 34 Інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону України від 22.12.2011 р. № 4212-VI)» від 28.03.2013 р. № 01-06/606/2013 [10]). Напевне, встановлення права оспорювати мирову угоду для конкурсних кредиторів пов'язується з припущенням, що тільки їх права можуть бути порушені внаслідок укладення недійсної мирової угоди.

Правові наслідки недійсності мирової угоди мають:

- а) *процесуальний характер* (поновлення провадження у справі про банкрутство, про що господарським судом виноситься ухвала);
- б) *матеріальний характер* (вимоги кредиторів, щодо яких були надані відстрочка та/або розстрочка платежів або прощення (списання) боргів, відновлюються в повному розмірі у незадоволеній частині).

5. Недійсність правочинів із заінтересованістю (ч. 10. ст. 90 Закону).

У конструкції недійсності правочинів із заінтересованістю враховується, що відповідна заінтересована особа знала чи повинна була знати про неплатоспроможність або недостатність майна фізичної особи-підприємця на момент вчинення відповідного правочину і це може негативно відобразитися на правах та інтересах кредиторів. Втім це не потребує доведення для визнання недійсним правочину вчиненого із заінтересованими особами, тому що в Законі «закладено» об'єктивний підхід до оспорювання таких правочинів, спрямований на охорону прав та інтересів кредиторів.

Підставою для оспорювання правочинів фізичної особи-підприємця є вчинення правочинів:

- а) протягом року до порушення провадження у справі про банкрутство (*темпоральний критерій*). Цей строк потрібно обчислювати в зворотному порядку починаючи від дати винесення господарським судом ухвали про

порушення провадження у справі про банкрутство (ч. 6 ст. 15 Закону);

б) із заінтересованими особами (*суб'єктний критерій*). До заінтересованих осіб стосовно фізичної особи-підприємця віднесено подружжя та їх дітей, батьків, братів, сестер, онуків, а також інших осіб, щодо яких наявні обґрунтовані підстави вважати їх заінтересованими (абз. 7 ст. 1 Закону);

в) пов'язаних з відчуженням або передачею іншим способом майна фізичної особи-підприємця (*сутнісний критерій*). Правочин має опосередковувати відчуження будь-якого майна або його іншу передачу заінтересованим особам, за якої виключається або ускладнюється його включення до ліквідаційної маси. Такими правочинами можуть бути двосторонні та багатосторонні правочини. При тлумаченні терміна «майно» необхідно зважати, що в окремих випадках майно та майнові права законодавцем розрізняються. Наприклад, в абз. 1 ч. 1 ст. 42 Закону вживається формулювання «*види майнових активів (майно та майнові права)*». Допустимість розмежування при оспорюванні правочинів із зацікавленістю може призвести до порушення прав та інтересів кредиторів, адже виключатиметься частина правочинів, які можна оспорити. Тому з точки зору охорони інтересів кредиторів «майно» повинно стосуватися як речі, сукупності речей, так і майнових прав (ч. 1 ст. 190 ЦК України). До такого роду правочинів, наприклад, відноситься дарування, купівля-продаж за «символічну ціну» та ін.

Суб'єктами, які можуть оспорювати ті чи інші правочини є *кредитори* фізичної особи-підприємця. У ч. 10 ст. 90 Закону термін «кредитори» використано у множині, що може спричинити не зовсім коректне його тлумачення. Перш за все очевидно, що кредитор може бути взагалі один, проте, звісно, він не має позбавлятиметься права оспорювати правочини із заінтересованістю. По-друге, у разі, якщо кредиторів декілька, то не обов'язково всі повинні подавати заяву про визнання правочинів недійсними, оскільки законом встановлюється право, а не обов'язок оспорювати правочини. По-третє, термін «кредитори» охоплює собою як конкурсних, забезпечених, так і поточних.

Правові наслідки визнання правочину із заінтересованістю недійсним не закріплюються в нормах, які регулюють особливості банкрутства фізичної особи-підприємця. За такої ситуації є два варіанти визначення правових наслідків недійсності такого правочину, а саме застосування правових наслідків встановлених в: а) ч. 2 і 3 ст. 20 Закону; б) ст. 216 ЦК України. Ймовірно, що специфіку банкрутства враховує саме перший підхід, хоча очевидно, що в контексті ч.3 ст. 216 ЦК України він потребує законодавчого закріплення.

Таким чином, можливо зробити висновок, що Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» містить досить різноманітні види недійсності, які потребують досить суттєвого доопрацювання як доктринального, так і законодавчого.

Список використаних джерел:

1. Карницький И. И. О праве кредиторов опровергать сделки, заключенные должником с третьими лицами / И. И. Карницький // Журнал гражданского и уголовного права. – 1882. – Кн. 6. – С. 5–63.
2. Гольмстен А. Х. Учение о праве кредитора опровергать юридические акты, совершенные должником в его ущерб, в современной юридической литературе / А. Х. Гольмстен. – Спб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1893. – 236 с.
3. Буковский В. И. Actio pauliana по законам Прибалтийского края / В. И. Буковский // Журнал Министерства юстиции. – 1908. – № 2. – С. 120–138.
4. Федоров В. Г. Право опровержения действий, совершаемых должником в ущерб кредиторов / В. Г. Федоров // Труды юридического общества при Императорском С.-Петербургском университете: 1911 г. – Спб. : Тип. т-ва «Обществ. Польза», 1913. – Т. 5. – С. 250–289.
5. Гримм Д. Д. Оспаривание актов, совершенных во вред кредиторам / Д. Д. Гримм // Вестник гражданского права. – 1915. – № 6. – С. 10–53.
6. Гримм Д. Д. Оспаривание актов, совершенных во вред кредиторам / Д. Д. Гримм // Вестник гражданского права. – 1915. – № 7. – С. 52–95.
7. Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» : Закон України від 22.12.2011 р. № 4212-VI // Голос України. – 2012. – № 8-9.
8. Жарікова Є. О. Щодо визнання недійсними договорів суб'єктів підприємництва-громадян у процедурі банкрутства / Є. О. Жарікова // Економіка та право. – 2012. – № 2 (33). – С. 183–186.
9. Пригуза П. Проблеми визнання недійсними правочинів боржника в процедурах банкрутства [Електронний ресурс] / П. Пригуза // Юридичний вісник України. – 2013. – № 21. – Режим доступу : http://yurincom.com/ua/legal_practice/analitychna_yurysprudentsiia/problemu_vyznannia_nediisnuyu_pravochyniv_borzhnyka_v_protsedurakh_bankrutstva_publication/.
10. Про Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону України від 22.12.2011 р. № 4212-VI) : інформаційний лист Вищого господарського суду України від 28.03.2013 р. № 01-06/606/2013 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – ЕКСПЕРТ». Версія: 9.8.0.

11. Рожкова М. А. Мирская сделка: Использование в коммерческом обороте / М. А. Рожкова. – М. : Статут, 2005. – 572 с.
12. Постанова Верховного суду України від 20.01.2009 р. у справі № 24/489 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v24-4700-09>.
13. Про деякі питання практики застосування Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» : рекомендації Вищого господарського суду України від 04.06.2004 р. № 04-5/1193 [Електронний ресурс] // БД «НАУ – ЕКСПЕРТ». Версія: 9.8.0.

Крат В. И. Недействительность в процедуре банкротства: отдельные проявления.

Статья посвящена отдельным проявлениям недействительности в процедуре банкротства. В статье анализируется недействительность сделок должника, актов, принятых в процедуре распоряжения имуществом относительно изменения организационно-правовой формы должника, мирового соглашения, опровержения имущественных действий должника сквозь призму доктрины и практики применения.

Ключевые слова: недействительность, недействительность сделок, опровержения имущественных действий, недействительность корпоративных актов.

Krat V. I. Nullity is in procedure of bankruptcy: separate manifestations.

The article is sanctified to the separate exertion of nullity in procedure of bankruptcy. Nullity of transactions of debtor, acts, accepted in procedure of disposing of property in relation to the change of legal form of debtor, amicable, confutation of property actions of debtor through the prism of doctrine and practice of application, is analyses in the article.

Key words: nullity, nullity of transactions, confutation of property actions, nullity of corporate acts.

